

INHOUD

Voorwoord 7

DEEL I

- 1 Het gelijk van de bijbel 13
- 2 Keizer, stad en land 48

DEEL II

- 3 De profeet 87
- 4 De Henoch uit Haarlem 121
- 5 Het Nieuwe Jeruzalem 159
- 6 De kleersnijder uit Leiden 191
- 7 Een stad vol vrouwen 216
- 8 De stadhouder in Amsterdam 240
- 9 'Wij trekken de wereld in!' 253
- 10 'Als zeven blokhuisen niet volstaan...' 282
- 11 Woelingen in de Nederlanden 304
- 12 Bedriegers en bedrogenen 331
- 13 Niemandslaan 358
- 14 Eindgericht 380
- 15 Epiloog 405

Noten 413

Bibliografie 431

Register 439

VOORWOORD

‘Terreur, reeds lang een vertrouwd kenmerk van het dagelijkse leven in het Nieuwe Jeruzalem, intensiveerde zich tijdens het bewind van Jan Beukelsz. Al enkele dagen na de proclamatie van zijn koningschap [werd omgeroepen] dat in de toekomst iedereen die zondigde tegen de universele waarheid, voor de koning zou worden gebracht en ter dood werd veroordeeld. Binnen enkele dagen begonnen de eerste executies.’¹

Aldus Norman Cohn in zijn boek *The pursuit of the Millennium* uit 1957. Vanaf de zestiende eeuw hebben het koninkrijk Munster en zijn leider een vernietigende pers gehad en Cohn is een van de vele historici die ophielden met onderzoeken waar traditie begon. Het resultaat is een relaas van iemand die het opsteken van een vermanende vinger afwisselt met hoofdschudden om zoveel leed en domheid. Al honderden jaren is de opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers beschreven in de donkerste tinten, waarin Jan Beukelsz (Jan van Leiden) als een sadistische despoot en het Nieuwe Jeruzalem in Westfalen als een zedeloze en bloeddorstige opflakking van fanatisme worden neergesabeld.

Pas de laatste veertig jaar is een genuanceerder beeld ontstaan.² Hierin is Jan Beukelsz eerder een sluwe politicus dan een gewetenloze autocraat. Bovendien is men het koninkrijk Munster meer in zijn tijd gaan plaatsen, als een verschijnsel dat niet los kan worden gezien van de Reformatie die Europa op zijn grondvesten deed schudden. Tegelijk is vast komen te staan dat ook een kerkhervormer als Luther nog met één been in de Middeleeuwen stond.³

Ik wilde het verhaal van het anabaptisme in Nederland en Munster vertellen op een manier die niet wordt gekleurd door

anachronistische verontwaardiging. Maar vooral vond ik het tijd worden dat het werd verteld, want in Nederland is het koninkrijk Munster een vergeten episode uit de vaderlandse geschiedenis. Een jantje-van-leiden wordt door de meeste mensen nog wel gezien als een praatjesmaker, maar daar blijft het vaak bij.

Misschien is deze onbekendheid te wijten aan het feit dat een groot deel van de gebeurtenissen zich afspeelde in Westfalen; op Duitse historici hebben de wederdopers in ieder geval altijd een grote aantrekkingskracht uitgeoefend. Wellicht zijn de wederwaardigheden van Jan van Leiden en zijn geestverwanten aan de aandacht van de Nederlandse geschiedschrijving ontsnapt omdat vlak daarna het nationale epos van de Tachtigjarige Oorlog en de Republiek begint. Zij die het koninkrijk der wederdopers onderzochten – doopsgezinde historici – werden lange tijd door afkeer en schaamte gehinderd.⁴

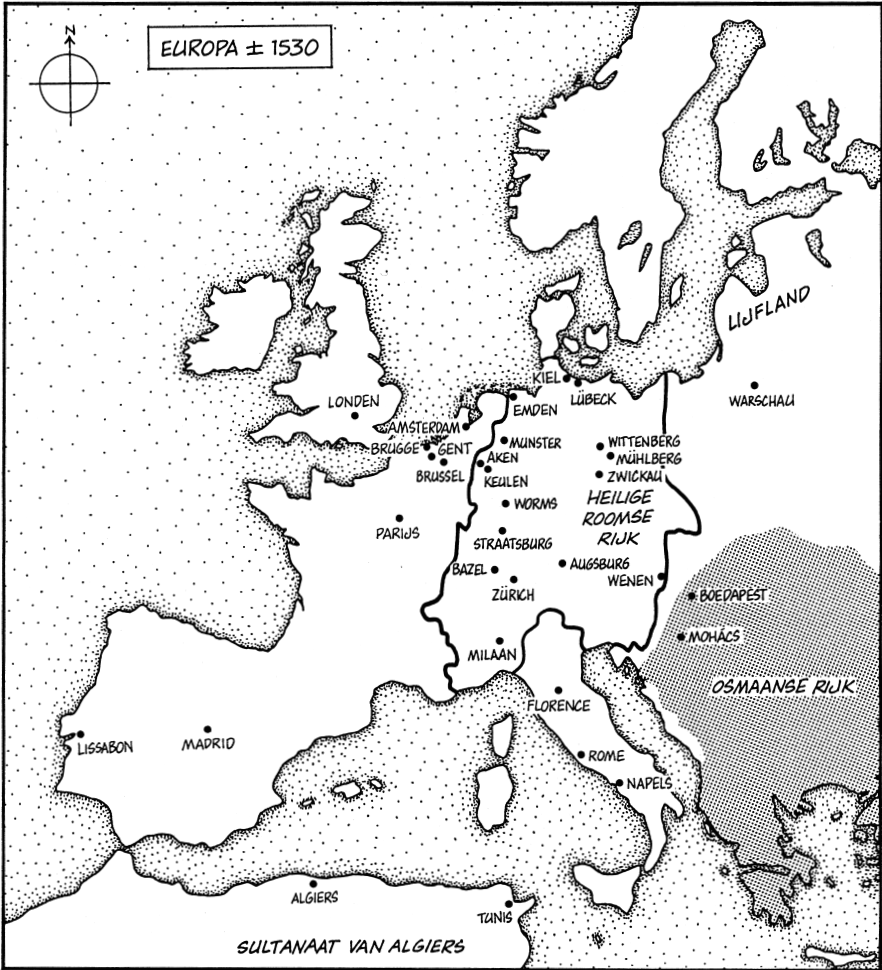
Het is nu voor het eerst dat de episode van het koninkrijk Munster wordt verteld op een manier die recht probeert te doen aan zowel de gebeurtenissen in Westfalen als in de noordelijke Nederlanden, zoals de woelingen in Amsterdam, Deventer en op het Groninger platteland. Daarbij was het mijn bedoeling dit op toegankelijke wijze te doen, zonder blind te zijn voor sommige theologische finesses en de ingewikkelde weg die het anabaptisme aflegde voordat het de Nederlanden bereikte.

Degene die zich verdiept in de allereerste jaren van de Nederlandse wederdopers, mag zich gelukkig prijzen, want hem staat prachtig bronnenmateriaal ter beschikking. Ik noem hier Heinrich Gresbeck, die anderhalf jaar lang ooggetuige was in het Nieuwe Jeruzalem en hierover een kroniek naliet.⁵ Ook de bronnenboeken van Mellink (*Documenta Anabaptistica Neerlandica*) zijn een ware goudmijn. Ik citeer veel uit deze werken, en heb dit gedaan in hedendaags Nederlands. Af en toe heb ik me enige vrijheden veroorloofd als teksten onduidelijk of erg wijdlopig waren. Ik hoop dat in mijn omzetting van het zestiende-eeuwse Nederlands niets verloren is gegaan. Om het aantal noten bescheiden te houden heb ik ervoor gekozen vooral de citaten van bronvermelding te voorzien.

Dit boek had nooit tot stand kunnen komen zonder de hulp van derden. Belangrijk en inspirerend voor mij waren de gesprekken met Sjouke Voolstra, hoogleraar Christelijke geloofs- en zedenleer Mennonitica aan de Universiteit van Amsterdam en het Amsterdamse Doopsgezind Seminarie, en Piet Visser, hoofdconservator van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam en bijzonder hoogleraar Wetenschap van handschriften en drukwerk in relatie tot de geschiedenis van het Humanisme en de Verlichting. Onze gesprekken en hun commentaar op mijn manuscript waren voor mij van grote waarde. Aan de stadswandeling met Ralph Klötzer, auteur en stadsarchivaris van Munster, bewaar ik eveneens dankbare herinneringen.

Voorts dank ik Adriaan Plak van Zaal Mennonitica; Jorie Zijlmans van de Haagse Gevangenpoort; Laetitia Gorter-van Royen voor haar onderzoek naar dopers rumoer in de Habsburgse archieven in Wenen; Samme Zijlstra en Lammert Jansma van de Fryske Akademy; Peter Paalvast; en Coen Kompier en Christoph Schmidt voor het lezen en becommentariëren van mijn manuscript. Tot slot dank ik Hanny, die mij aanspoorde dit boek te schrijven.

DEEL I

HET GELIJK VAN DE BIJBEL

Op 15 september 1525 vond in 's-Gravenhage een gebeurtenis plaats die de tongen in beroering bracht. De inquisitieraad had alles in het werk gesteld om er een indrukwekkende vertoning van te maken. Tal van hoge geestelijken waren aanwezig en landvoogdes Margaretha van Savoye, tante van de keizer, was speciaal uit Mechelen afgereisd om het proces bij te wonen.

's-Gravenhage was deze middag middelpunt van het offensief tegen het opkomende tij van 'lutherij', de gangbare term voor religieuze nieuwlichters in de Nederlanden. Keizer Karel v en de landvoogdes waren vastbesloten om de Nederlanden voor de katholieke moederkerk te behouden. Alleen een resoluut optreden kon de aanwas van de ketters, nu nog gering in aantal, tot staan brengen. De vierschaar was met opzet omgeven met praal en ceremonie, omdat Margaretha en haar inquisiteurs het proces een symbolische lading mee wilden geven: hier stond niet alleen een mens van vlees en bloed terecht, maar tevens een opstandige mentaliteit.

Slachtoffer was de hardnekkigste van alle arrestanten, Jan de Bakker, een hulppastoor uit Woerden die zich in zijn geschriften Pistorius noemde. De inquisitieraad had zich moeite getroost Pistorius van zijn dwaling te laten terugkeren. In de strijd tegen ketterij was de brandstapel een paardenmiddel, het was effectiever om een spraakmakend persoon spijt te laten betuigen tijdens een openbare, middagvullende procedure. Een boetvaardige Pistorius was een wandelende overwinning voor de roomse Kerk, terwijl de doodstraf weleens een martelaar van hem kon maken, en hoe vruchtbaar martelaars waren voor een beweging in verdrukking,

had het vroegste christendom onder de Romeinen bewezen.

Twee maanden had men Pistorius in de Ridderkamer van de Haagse Gevangenpoort op zijn veroordeling laten wachten, en vervolgens nog eens een maand in het 'gajool' tussen de verkrachters en landlopers. Ondertussen had men hem laten bezoeken door zijn ontroostbare vader, die zijn zoon smeekte te kiezen voor de katholieke Kerk, en voor het leven dat er zeker bij zou inschieten als hij niet tot inkeer kwam. Pistorius wees zijn vader echter de deur, evenals de biechtvader die hem bleef belagen met zalvende bekeringspogingen. Hij was bang voor de dood en doodsbang voor de pijn, maar allesoverheersend was de angst zijn kans op verlossing van zijn ziel te verspelen.

Pistorius was een van de belangrijkste stemmen die zich hadden gekeerd tegen de traditionele opvattingen over de eucharistie, het wonder tijdens de mis waarin brood en wijn veranderen in de werkelijke aanwezigheid van Jezus Christus. Hij had al eens eerder wegens 'sacramentsschennis' vastgezet, maar dat was in de buurt van zijn eigen parochie, waar de mensen hem kenden van zijn preken. Sympathisanten hadden hem toen uit zijn cel bevrijd, waarna hij zijn levensgevaarlijke preken had hervat. Hier in Den Haag was hij uit zijn vertrouwde omgeving gehaald en verdrong zich een menigte die met onverschillige nieuwsgierigheid de gang van zaken volgde.

In zijn volledige priesterstooi stond hij op een verhoging, met in zijn rechterhand een miskelk. Naast hem las een minderbroeder op luide toon de lange lijst van dwalingen en misdaden voor die Pistorius tegen de Kerk en God had begaan. Hij mocht niets zeggen, anders kreeg hij de tongklem. Nadat alle beschuldigingen door de zaal hadden geschald, trad een Utrechtse wijbisschop op hem toe die een voor een de tekenen van priesterlijke waardigheid verwijderde. Het laatst werd de huid op zijn vingertoppen afgekrabd.

De vrijwel ontklede Pistorius kreeg nu door de beul een gele jurk en een narrenkap aangemeten. Vervolgens verlieten de geestelijken de zaal, zodat zij als godsdienaren het uitspreken van het vonnis niet hoefden mee te maken en hun eer onbezoedeld bleef.

De veroordeelde liep blootsvoets met een miskaars naar de Plaats, in Den Haag vanouds de plek waar terechtstellingen werden uitgevoerd. Tijdens deze processie passeerde hij de Gevangenpoort, waar enkele van zijn vrienden en geestverwanten vastzaten. Toen zij hem langs zagen lopen, zongen zij hem door de tralies 'O zalig feest der martelaren' toe.

Pistorius werd vastgebonden aan een paal, duidelijk zichtbaar stak hij boven de hoofden van het publiek uit. De bouw van een brandstapel vereiste vakmanschap. Er moest materiaal in zitten dat snel ontbrandde om de straf gezaghebbend te laten beginnen. Duurzamere brandstof zorgde ervoor dat het vuur bestand was tegen het grillige weer en dat het lichaam van de veroordeelde overtuigend werd verteerd. Voor de brandstapel van Pistorius had de beul 1600 elzentakken, grote hoeveelheden turf en zes tonnen pek gebruikt. Behalve nog enkele attributen vermeldt de beulsrekening twee stopen (ca. vier liter) wijn voor de biechtvader.

Voordat de houtmijt werd aangestoken, hing de beul Pistorius nog een zakje kruit om de nek om hem een al te pijnlijke doodsstrijd te besparen. In een paar uur liet het vuur weinig over van de hulppastoor uit Woerden.

De dood van Pistorius maakte indruk op zijn vrienden en geestverwanten. De een na de ander herriep zijn vermeende dwaling of vluchtte het land uit. Het Habsburgse gezag in de Nederlanden leek de dreiging te hebben afgewend en feliciteerde zichzelf. In hetzelfde jaar schreef de stadhouder van Holland en Zeeland, graaf Antoon van Hoogstraten, triomfantelijk aan de landvoogdes: 'Het kwaad van de Lutherij is goddank uitgerooid.'¹

Hoogstraten omschreef Pistorius als lutheraan en zag lutherij als voornaamste vijand van de moederkerk, maar de verbrande hulppastoor was geen volgeling van Maarten Luther. Pistorius was exponent van een ketterij van eigen bodem, het sacramentisme, een religieuze stroming met wortels tot in de veertiende eeuw.

Sacramentariërs waren schatplichtig aan de Moderne Devotie, een hervormingsbeweging die haar oorsprong vond in de kritische preken en geschriften van Geert Groote (1340-1384). Groote had gefulmineerd tegen het morele verval onder kloosterlingen en

priesters en legde de nadruk op innerlijke vroomheid. Zijn volgelingen legden zich toe op een ascetisch leven en onderwezen het gewone volk. De beweging had beroemdheden voortgebracht als Thomas a Kempis (ca. 1379 of 1380-1471), die met zijn *Navolging van Christus* een van de meest gelezen boeken van zijn eeuw schreef, en Wessel Gansfort (ca. 1419-1489), een belangrijke inspirator van de sacramentariërs. Het klooster Steyn bij Gouda, waar de jonge Erasmus studeerde, behoorde tot de congregatie van Windesheim, eveneens voortgekomen uit de Moderne Devotie.

Sacramentariërs waren sobere lieden die vonden dat de Kerk zich verloor in uiterlijk vertoon. Zij verwierpen de oude vertaling van het Nieuwe Testament die volgens hen fouten en verkeerde interpretaties bevatte, en lazen Erasmus' recente vertaling uit het Grieks. Mede dankzij deze studie waren de sacramentariërs tot een andere opvatting gekomen over het belangrijkste sacrament, de eucharistie. Voor de katholieke Kerk was deelname aan dit sacrament de manier waarop gelovigen God het dichtst konden naderen. Sacramentariërs daarentegen meenden dat de deling van brood en wijn een rituele gebeurtenis was, waardevol misschien, maar lang niet zo belangrijk als waarvoor de Kerk haar hield.

Het bericht van de graaf van Hoogstraten aan landvoogdes Margaretha getuigde op nog een andere manier van weinig begrip van de situatie. Dat hij de lutherij 'uitgeroed' verklaarde, illustreerde de beperkte blik van een stadhouder die de contouren van de Dom van Utrecht nog net kon onderscheiden maar blind was voor wat zich verder oostwaarts afspeelde. Hierin stond hij niet alleen. Vrijwel geen vorst of prelaat kon vermoeden wat de nabije toekomst zou brengen. Kettters waren van alle tijden, net als de zware straffen waarmee Kerk en overheid hadden te reageren. Als dan de laatste sintels van de brandstapel tot as waren gedoofd, keerde de rust terug. Zo was het altijd gegaan en zo zou het blijven.

Maar met de lutherij was het anders. Het nieuwe geloof zou in de komende jaren een religieuze en politieke aardverschuiving veroorzaken. In de eerste helft van de zestiende eeuw voltrok zich een revolutionaire verandering in het door de katholieke Kerk ge-

domineerde Europa. Binnen enkele decennia zou de Reformatie het oude geloof in tweeën splijten en een eind maken aan een godsdienstig monopolie van anderhalf millennium.

De onderlinge verschillen tussen katholicisme, lutherij en sacramentisme waren aanzienlijk, en voor tijdgenoten waren de stromingen onverenigbaar. Maar wat de verschillen tot het uiterste verscherpte en voor de betrokkenen ondraaglijk maakte, was juist wat gelovigen met elkaar deelden: de bezorgdheid om de ziel.

Over de ziel bestonden verheffende lofzangen; de zuiverste gelukzaligheid en de diepste inzichten werden ermee in verband gebracht. De ziel werd vergeleken met een omhoog wiekende vogel, met goud en met de prachtigste edelstenen, maar ook met het teerste en kwetsbaarste dat maar denkbaar was. De kerkelijke schrijver Johannes Cassianus (ca. 360-na 430) bijvoorbeeld vergeleek de ziel met ‘het fijnste dons’. Als dit kleinood vrij bleef van ‘waterdamp of andere verontreiniging van buiten, kan het door de lichtste bries tot de grootst mogelijke hoogten worden opgetild.’² Cassianus, die zijn leven lang had gezocht naar een verantwoord zielenleven voor de zwakke mens, liet er geen misverstand over bestaan dat de geringste zonde het veertje terug naar de aarde liet dwarrelen. En als de ziel daalde, dan zonk ze al snel naar de zwartste diepten, naar spelonken van onvoorstelbare verdoemenis en kwellingen.

Over de ziel, en daarmee het leven na de dood, werd uitsluitend gesproken in superlatieven. Verwonderlijk is dat niet, want de ziel was tijdloos en onsterfelijk. Vergeleken met de leeftijd van de ziel was die van het lichaam een nietige seconde. Het vlees ging dood maar de ziel nooit, en dat verzwaarde het lot van de mens na zijn dood met een absolute zeggingskracht; want of hij nu werd beloond of gestraft, de gevolgen waren voor eeuwig.

Het onderscheid tussen een goede en een slechte christen werd gemaakt door God, in de persoon van Jezus Christus. Op een tijdstip dat alleen aan Hem bekend was, zou Hij terugkeren op aarde in een lichtende stad die het Nieuwe Jeruzalem werd genoemd, om tijdens het laatste oordeel alle zielen te berechten. Op deze dag

zou de hele wereld in beweging zijn en zouden alle wegen verstikt raken, want de gehele christenheid maakte haar opwachting. Niet alleen alle levende, maar ook alle overleden christenen begaven zich naar het Nieuwe Jeruzalem. De doden stonden op uit hun graf en verlieten de kerkhoven, gehangenen knoopten zich los, verdronken scheepsbemanningen rezen op uit de branding. Niemand zou ontsnappen aan het laatste oordeel, behalve zij die waren verbrand als ketter. Lieden als Pistorius, zo leerde de Kerk, hadden geen lichaam meer om hun ziel mee te vervoeren en konden op deze dag niet verschijnen.

De meeste zestiende-eeuwers hadden een levendige voorstelling van het laatste oordeel, de gebeurtenis die stond beschreven in het bijbelboek Openbaring van Johannes – ook wel Apocalyps geheten, naar het Griekse woord voor openbaring. Geestelijken lieten zich graag door Johannes' Openbaring inspireren om hun parochianen aan te zetten tot schuldbesef en volgzzaamheid. Een priester die verlegen zat om enerverende beelden hoefde zijn blik maar te laten glijden over het tableau van vuur, monsters, massaslachtingen en godswonderen. Bovendien stond de apostel Johannes bekend als 'de leerling die Jezus liefhad', hetgeen zijn visioen nog eens extra gezaghebbend maakte.

Het geweten van de christen stond geheel in het teken van beloning en straf. Het laatste oordeel was de gebeurtenis waarin deze fixatie tot een dramatisch hoogtepunt kwam. Maar zover was het nog niet. Tot Johannes' visioen werkelijkheid werd, kreeg de overleden mensheid een voorlopig vonnis. Voordat Christus de vierschaar voor de eeuwigheid spande, werd de ziel onmiddellijk na de dood van het vlees onderworpen aan een eerste oordeel, een vorm van voorarrest. Mocht een christen geloven dat het niet zo'n vaart zou lopen met de wederkomst van de Gezalfde, dan was er in ieder geval nog dit vonnis waarvan hij zich terdege rekenschap diende te geven.

Het hiernamaals zag er vóór het laatste oordeel anders uit dan erna. Zolang het oordeel op zich liet wachten, bestond er behalve de hel en de hemel het vagevuur, een oord dat overeenkomsten vertoonde met de hel. In het vagevuur werden de gestorvenen

blootgesteld aan verzengende hitte en rook het scherp naar zwa-
vel, maar er was één belangrijk verschil: het verblijf was er niet
permanent. Tijdens het laatste oordeel werden zij nogmaals ge-
vonnist, nu alleen met hemel of hel als mogelijke bestemming,
waardoor Christus het vagevuur feitelijk ophief.

Het hiernamaals leende zich uitstekend voor plastische weerga-
ve. Bisschoppen en kerkvorsten gaven schilders vaak opdracht om
dit belangwekkende moment vast te leggen om hun kudde tot de
vreze Gods te inspireren. In Museum Catharijneconvent in
Utrecht hangt het *Weltgerichtsaltar* dat deze gebeurtenis als on-
derwerp heeft. Hermann tom Ring, een kunstenaar afkomstig uit
Munster³, schilderde dit altaarstuk rond 1550, vijftien jaar na het
koninkrijk der wederdopers.

Op de voorgrond liggen tal van naakte lichamen, met elkaar
verstrengeld alsof ze zojuist uit een veewagen zijn geworpen.
Daarachter, in het centrum, heeft een skelet zijn kist geopend en is
energiek overeind gesprongen. Het is de dood, de grote jager die
zijn boog heeft gespannen en de toeschouwer aangrijnst langs de
schacht van zijn pijl. Waar de toeschouwer ook staat, de pijl weet
hem te vinden. Zo werd de sterveling herinnerd aan de eindigheid
van zijn aardse bestaan.

Links van de dood staat een duivel te midden van een groepje
zondaars, die zuipen, lallen, ontucht plegen en zich laten betove-
ren door klatergoud. In de achtergrond slepen enkele demonen
met zielen die zijn bestemd voor de her en der verspreide helle-
putten, zichtbaar als gitzwarte rechthoeken. Rechts van de dood,
iets meer naar de achtergrond, bevinden zich de gelukkigen wier
toegang tot de hemel is veiliggesteld. Geschaard rond een preken-
de engel en een monnik die voorleest uit een dik boek kijken ze
verlangend naar boven, naar het wolkenbaldakijn waarop Jezus
zetelt. Jezus, badend in zonnestralen, is de rechter der zielen en
wordt omringd met heiligen. Petrus reikt Hem alvast de sleutel
van de hemelpoort aan. Op de onderste wolken van de hemel, tus-
sen licht en duisternis, knielen Maria en Johannes de Doper om te
bidden voor het zielenheil van de mensheid.

Een dergelijk schilderij werd opgehangen aan de achtertafel

van het altaar, een plek waar de gelovige minimaal éénmaal per jaar een blik op wierp als hem de biecht werd afgenomen. Volgens de toen geldende opvatting over de werking van de ogen was kijken een weerloze activiteit, de geest liep vanzelf vol met het beeld van het object. Op een gewetensvol moment als de biecht maakten dergelijke schilderijen daarom een verpletterende indruk. De boodschap van de afbeelding was duidelijk: alleen onder de zorg van de Kerk kon het met de mens goed aflopen.

De ziel, die zich volgens Erasmus 'haar hemelse oorsprong herinnerde'⁴, was delicaat en kwetsbaar. Ze moest vrij blijven van smetten, zodat ze naar God kon opstijgen wanneer de tijd daar was, maar ze werd voortdurend belaagd. Sinds Adam en Eva uit het paradijs waren verdreven hadden zwakheid en slechtheid de mens nooit meer verlaten en hinderden deze eigenschappen de ziel in haar opwaartse streven. De erfzonde trok aan alle zielen en wierp een schaduw over het hiernamaals van ieder individu. Gelukkig beschikte de Kerk over een arsenaal van heilsmiddelen, medicijnen waarmee zij de zondaar bijstond in de strijd tegen de niet-aflattende verontreiniging van de ziel. Als de zondaar deze kuur van de sacramenten niet doorliep, hoopten de zonden zich onverbiddelijk op en was de hel onontkoombaar.

Vanaf de vroege Middeleeuwen werd gediscussieerd over het aantal sacramenten. De kerkleraar Pietro Damiani (1007-1072) telde er twaalf, Hugo van Saint Victor (ca. 1096-1141) dertig. De gezaghebbende theoloog Petrus Lombardus (ca. 1100-1160) stelde een lijst samen van zeven en dat is het sindsdien gebleven.⁵

Twee van de zeven sacramenten⁶ waren alleen bestemd voor geestelijken en werden uitgevoerd door de bisschop. Met het vormsel werd een aankomend geestelijke gezalfd met chrisma (gezegende olie). Voorts was er de wijding tot het priesterschap zelf, de ordinatie, die als sacrament werd beschouwd. Na deze plechtigheid was de priester gemachtigd de overige sacramenten uit te voeren.

Voor de zielszorg van zowel geestelijken als leken bestonden vijf sacramenten. Vanaf zijn geboorte was de mens met erfzonde besmet en daarom begon het leven met een sacrament: de doop. En-

kele druppeltjes wijwater reduceerden de zondelast tot een minimum; zonder te zijn gedoopt zou de mens buiten de christelijke gemeenschap vallen, geen enkele aanspraak op genade kunnen maken en opgroeien voor vuur en verdoemenis. Omdat de doop een blijvend teken van Gods zegening op de ziel achterliet, was het een eenmalig sacrament.

Even onmisbaar was de handeling waarmee het leven werd afgesloten, het oliesel en de toediening van de heilige communie aan stervenden. Om het hiernamaals met een zo licht mogelijke zondelast te betreden nam een geestelijke aan het sterfbed de biecht af. Het was van groot belang dat dit kort voor de laatste ademtocht plaatsvond, want zodra het oliesel was toegediend bouwde zich alweer zondelast op. Als de dood zich onverwachts meester maakte van de zondaar zonder dat de priester het oliesel had kunnen toedienen, kon dit het verschil uitmaken tussen het vagevuur of de hel.

Het huwelijk was eveneens een sacrament, en was verplicht voor iedereen die 'vleselijke conversatie' had met iemand van de andere sekse. Scheiden was niet mogelijk, hertrouwen na de dood van de partner wel.

Een bijzonder nuttig sacrament was de biecht of penitentie. Minimaal één keer per jaar ging de gelovige ter biecht, als voorbereiding voor de eucharistie op Pasen. Na het aanhoren van een berouwvolle belijdenis vergaf de priester in naam van God de aangehoorde zonden en legde hij de biechteling boetedoening op. Van een biechtvader werd aangenomen dat hij de zondaar via een perfecte bekentenis naar verschoning leidde. Er bestonden handleidingen voor biechtvaders met uitgebreide onderverdelingen van zonden, gerubriceerd naar zwaarte en met een opvallende gerichtheid op het seksleven. Een biechtvader moest doorvragen, ook op detailkwesties, om de biechteling de ware omvang van zijn zondelast in te wrijven.

De biecht klaarde de lucht tussen God en de gelovige. De veertigdagentijd van de vasten voorafgaand aan Pasen hadden hem sterk gemaakt tegen het zwakke vlees en hem tot bezinning aangezet. Nu kon de gelovige met gereinigd geweten deelnemen aan de

eucharistie tijdens Pasen, waarin zowel het laatste avondmaal werd herdacht als het kruisoffer op Golgotha en de verrijzenis van Jezus Christus. Alle gelovigen die voor dit sacrament in de kerk waren verzameld benaderden de zuiverheid van de vroegste Kerk, de gemeenschap van Jezus' discipelen.

Het eerste deel van de eucharistie bestond uit de dienst van het Woord. De priester las dan voor uit het Oude Testament of uit een van de brieven van de apostelen. Het tweede deel was het belangrijkste. De priester zette brood en wijn klaar en begon met het hooggebed. Centraal stond het verhaal van het lijden van Jezus: het offer van de Zoon voor de zonden van de mens. Tijdens de consecratie van de hostie, waarbij de letterlijke woorden van Jezus tijdens het laatste avondmaal werden herhaald ('Dit is mijn lichaam, dit is mijn bloed'), veranderden ongerezen meel en wijn in het vlees en bloed van Christus. Het was een indrukwekkend ritueel dat de gelovige een tinteling van zondeloosheid bezorgde. De eenwording met Christus werd bezegeld door de heilige communie, wanneer de geconsacreerde hostie werd gegeten.

'Wij worden deel van Christus omdat we Hem eten,' had de benedictijnse geleerde Paschasius Radbertus al in de negende eeuw beweerd. Tijdens het belangrijke Vierde Concilie van Lateranen in 1215 was deze heilsweg veiliggesteld door Jezus' aanwezigheid in brood en wijn te canoniseren met de leer van de transsubstantiatie⁷, de overgang van aardse substantie naar heilige. Voor de kerkbezoeker op Pasen werd hiermee de eucharistie het moment waarop hij Christus van zeer nabij kon ervaren en waarop Zijn verlossende kracht het sterkst inwerkte op de ziel. Als de gelovige Gods welgevallen wilde verdienen, dan lag hier zijn kans.

Waar de eucharistie ook werd gevierd, in de Dom in Utrecht of in een houten kerkje in Waterland, de Zoon van God die stierf aan het kruis keerde terug op aarde naar het betreffende altaar. De transsubstantiatie demonstreerde de macht waarmee God de geestelijkheid had toegerust. De kritiek van Pistorius en de sacramentariërs werd door de Kerk daarom niet alleen als heiligschennis opgevat, maar tevens als een ernstige aanval op haar geloofwaardigheid.

De eucharistie was de trots van de Kerk. In de loop der eeuwen verschenen steeds meer kandelaars op het altaar, werden aan de consecratie steeds meer frases toegevoegd en begon een bel de consecratie in te luiden. De kleding van de priesters was bijna majestieus geworden en de gebaren waren steeds theaterlijker geworden. Climax was de elevatie, als na de consecratie meel daadwerkelijk heilig vlees was geworden en de priester de hostie ophield als een uitbeelding van de verrijzenis.

De hostie was onderwerp van volksverhalen, waarin het ontzag voor haar heilige eigenschappen tot uitdrukking kwam. Een kerkrover met een rijke buit aan altaarzilver bemerkte tot zijn ontsteltenis dat de hosties waren gaan bloeden. Een ernstig verwonde vrouw, door de chirurgijn reeds opgegeven, genas wonderbaarlijk nadat een hostie als kompres op de wond was aangebracht. Sommige geestelijken maakten zich zorgen over het succes van de hostie. De Engelse zestiende-eeuwse kerkhervormer Thomas Cranmer klaagde dat de mensen alleen nog kwamen opdagen voor de elevatie en, niet geïnteresseerd in de rest van de mis, van altaar naar altaar renden.

In de Middeleeuwen hadden zich in heel Europa sacramentswonderen voorgedaan, het eerst in Italië, enkele eeuwen later in het noorden. De Nederlanden waren in de veertiende eeuw het toneel geweest van bloedende, wenende en anderszins miraculeus optredende hosties. Beroemd was het wonder van Amsterdam op 13 maart 1345. Nadat een stervende door de priester het oliesel toegediend had gekregen en hierbij een hostie tot zich had genomen, was hij onwel geworden. De plas braaksel naast zijn bed was aan het haardvuur toevertrouwd, maar de volgende ochtend bleken alle etensresten verteerd behalve de hostie. De hostie werd opgeborgen in een kist, en de betreffende haard kreeg een plaats in een speciaal voor dit wonder gebouwde kapel, die onder de naam Heilige Stede uitgroeide tot een fameuze bedevaartsplaats. Bekend werd de Amsterdamse Sacramentsprocessie, waaraan de vrouwen van het Heilige Sacramentsgilde, de mannen van het Kruisbroedersgilde en vele hoogwaardigheidsbekleders meededen. Kerk en stad koesterden hun wonderen; als de processie in stilte door de

straten schreed waren burgers verplicht hun hoofddekse af te nemen, te buigen en de luiken van hun woning geopend te hebben.

De gemiddelde christen was overtuigd van zijn eigen zondigheid, maar koesterde desondanks enige hoop op een beter leven na de dood. Daarvoor bad hij en deed hij boete. De bezorgdheid om zijn ziel dreef hem naar de kerk en liet hem buigen onder het regime van de sacramenten. Leken mochten niet hopen hun ziel veilig te stellen zonder hulp van specialisten, de hiervoor opgeleide geestelijken.

Gelovigen hadden echter ook toegang tot heilsmiddelen waarbij ze niet waren aangewezen op de bemiddelende rol van de Kerk. Dit waren de werken van verdienste, goede daden waarmee christenen op eigen initiatief het nodige konden ondernemen om de balans tussen goed en kwaad positief te beïnvloeden. Tot de werken van verdienste behoorde het maken van een pelgrimstocht. Velen trokken naar Jeruzalem, Rome, Santiago de Compostela of dichterbij gelegen bestemmingen; de Nederlanden lagen bezaaid met plaatsen waar een heilige was begraven of een wonder was gebeurd. Het schenken van een bedrag aan de Kerk of een aalmoes aan een nooddrufte medemens werd eveneens gerekend tot de goede daden.

Verdienstelijke werken hielpen altijd iets, net als de sacramenten, al was onduidelijk hoeveel precies. Idealiter was de zondelast door boetedoening en godsvrucht ongedaan gemaakt wanneer de ziel afreisde naar het hiernamaals, maar een dergelijke volmaaktheid was eigenlijk alleen weggelegd voor heiligen. Heiligen en martelaars vertrokken rechtstreeks naar de hemel, gepatenteerde zondaars naar de hel. De meeste christenen verwachtten toch enige tijd te moeten doorbrengen in het vagevuur, het smeulende voorgeborchte waar het achterstallig gewetensonderhoud werd gewroken alvorens men, na het laatste oordeel, verder mocht naar de hemelpoort.

Het vagevuur was enigszins afzienbaar, de hel beslist niet. Hoe kon de gelovige er gerust op zijn werkelijk voldoende te hebben geboet en goede werken te hebben volbracht om uit Satans klau-